

Topal, Coşkun, “Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, ss.313-330.

TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ VE MOSKOVA ANLAŞMASI*

Coşkun TOPAL**

* Araştırma makalesidir.

Bu çalışma, “Mütareke İstanbul’unda Ruslar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 176, ss.173-182, 2008 ve *Milli Mücadele’de Türk-Rus İlişkileri*, Murathan Yayınları, Ankara 2012 bağlamında hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
E-Posta: coskuntopal@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3627-6805

Anahtar Kelimeler: Mütareke Dönemi, Moskova Antlaşması, Türkiye, Rusya, Dış Politika

Keywords: The period of Truce, Moscow Agreement, Turkey, Russia, Foreign Policy

Öz: Türkiye ve Rusya ilişkileri 15. yüzyıl sonuna kadar giden köklü bir geçmişe sahiptir. İki ülke, 1682 yılından 1918 yılına kadar savaşlar, ittifaklar, yardımlar ve dostlukların yaşandığı yaklaşık 250 yıllık sürecin beşte birini mücadele ile geçirmişlerdi. I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti, aynı ittifak sistemi içerisinde yer almak amacıyla Rusya’ya yönelik girişimlerde bulunmuş ama iki ülke arasında anlaşma sağlanamadığından savaşta rakip iki ittifak grubu içerisinde yer almışlardı. 1914’te başlayan I. Dünya Savaşı, 1917 yılına geldiğinde Rusya’da devrimin kapısını aralamıştı. Rusya’nın merkezî devletlere karşı İngiltere ve Fransa’nın yanında savaşa girmesi, Romanov Hanedanının sonunu getirmiştir.

Rusya’da Bolşevik İhtilali sonrası büyük değişim yaşanırken savaşın kaybedilmesinden sonra Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması sonucunda İtilâf Devletleri Türkiye’yi parçalamaya, siyasi ve ekonomik bakımdan büyük emperyalist devletlerin tam egemenliği altına girmeye mahkûm etmişti. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türk halkı, bir yandan padişah yanlılarının körüklediği isyanlarla uğraşırken diğer yandan özgürlüğünü ve bağımsızlığını korumak için istilacılara başkaldırmıştı. Bu süreçte, Bolşeviklerle ilişki kurmak ve onların yardım ve desteğini almak hep ön planda olmuştur. Batılı emperyalist devletlere karşı bir tehdit oluşturan Sovyet Rusya, Anadolu’da millî bağımsızlık mücadelesinin önderleri yardım alınabilecek tek alternatifti. Bu nedenle Sovyet Rusya ile yakın ilişkiler kurulması öncelikli olarak ele alınmıştır. Buna bağlı olarak yeni Türkiye’nin en yakın dostu Sovyet Rusya olmuştur.

İki ülke arasındaki düşmanlık yerini yakın bir dostluk ve güvene bırakmakla birlikte, çeşitli vasıta ve kişiler tara-

Gönderim Tarihi: 16.11.2018
Kabul Tarihi: 10.12.2018

findan şekillendirilen ilk ilişkiler, yeni ümitlerle birlikte, birtakım sıkıntıların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte iki ülke, önce karşılıklı olarak elçiler atamış ve ardından 16 Mart 1921'de Moskova'da dostluk anlaşmasını imzalamıştır. Bu çalışmada mütareke dönemi Türk-Rus ilişkileri, Moskova Antlaşması'nın iki ülke ilişkileri açısından önemi ve sonuçları üzerinde durulacaktır.

TURKEY-RUSSIA RELATIONS AND MOSCOW TREATY

Abstract: From the early fifteenth century, the notion of a relationship between Turkey and Russia had been established. From 1682 onwards, a variety of war, peace, fluctuating alliances between the two states continued to be recorded up to 1918. Before the breaking out of the First World War, the Turkish administration sought to embark on a possible alliance with Russia; but due to some disagreements, the two states failed to participate within the same group of an allied power, then furthering internal and external turmoil among them led the two neighbouring countries to side with rival groups of the states, positioning against each other as the adversary during the war. However, as entering 1917 there existed a revolution in Russia, ending the reign of Romanov Dynasty. With the advent of the Russian Revolution, Russia withdrew from the war and ceased hostilities against Turkey.

Since the end of the First World War, while some alterations were taking place in Russia, the victories allied powers had purported to dismember the territory of Turkey, pushing the Turkish state into accepting to come under the control of England and France. In 1918 the imperialist powers empowered themselves with Mudros armistice agreement which marked the defeat of Turkey and the treaty of Sevres. Turkey under the leadership of Mustafa Kemal strove to preserve its independence and freedom whilst dealing with the invading states. Soviet Russia was the only option from which the leadership of Turkey struggling to survive the pressure of the invading forces decided to benefit. The diverging of Russia from her former allies and Turkey's stand-off with the Western countries including England and France fuelled concerns of a foreign policy shift that resulted in Turkey forging stronger political links with

Soviet Russia at international level. Soviet Russia had become the closest ally of the renewed Turkey.

Both countries after the end of the war sought to gain approval of their newly existing state apparatus through diplomatic relations, removing the long-term hostility which had been inherited from the past relations. Newly formed relationships with great opportunities including hopes and expectations among Turkey and Soviet Russia brought out new tensions and crisis as well. Nonetheless, the treaty of Moscow signed on 16 March 1921 between Soviet Russia and Turkey that formed friendly relations between the two states.

1. Türkiye-Rusya İlişkilerinin Tarihsel Boyutu

Türkiye ve Rusya ilişkileri 15. yüzyıl sonuna kadar giden köklü bir geçmişe sahiptir. 16. yüzyılda Astrahan Hanlığını ilhak ettikten sonra Karadeniz ve Kafkasya'ya yönelen Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bölgede bir güç ve hâkimiyet kurma mücadelesi başlamıştı. İki ülke, 1682 yılından 1918 yılına kadar savaşlar, ittifaklar, yardımlar ve dostlukların yaşandığı yaklaşık 250 yıllık sürecin beşte birini mücadele ile geçirmişlerdi.¹ I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti, aynı ittifak sistemi içerisinde yer almak amacıyla Rusya'ya yönelik girişimlerde bulunmuş ama iki ülke arasında anlaşma sağlanamadığından savaşta rakip iki ittifak grubu içerisinde yer almışlardı.² 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı, 1917 yılına geldiğinde Rusya'da devrimin kapısını aralamıştı. Rusya'nın merkezi devletlere karşı İngiltere ve Fransa'nın yanında savaşa girmesi, Romanov Hanedanının sonunu getirmiştir. Ülke yönetimindeki yetersizlik ve ulaştırma sisteminin çökmesi, Şubat 1917'de yiyecek için yapılan gösterilerin bir isyana dönüşmesine yol açmış ve Rus Çarı II. Nikola, tahttan çekilirken liberallerden ve sosyalistlerden oluşan geçici bir hükûmet kurulmuştur. Ancak yeni hükûmetin savaşı sürdürmekteki ısrarı, başarısızlığına ne-

¹ Burçak, 1983: 4-5.

² Bilge, 1992: 1-5.

den olmuş ve iktidar 7 Kasım 1917'de, Lenin'in başkanlığı altında Bolşeviklere intikal etmişti.³ Bolşeviklerin iktidara gelmesi Rusya'nın, müttefikleri ile olan ilişkilerini bozdu. Savaşın devamının kapitalist düzenin yararına olduğuna inanan yeni hükümet, 26 Kasım 1917'de Alman Orduları Doğu Cephesi Komutanlığına başvurarak mütareke isteğinde bulundu. Yapılan görüşmeler sonunda Rusya, müttefiklerini savaş alanlarında yalnız bırakarak Merkezî Devletlerle 3 Mart 1918 tarihli barış antlaşmasını imzalayarak savaştan çekildi. İç savaş koşullarının yaşandığı Sovyet Rusya'daki hâkim görüş, antlaşmanın zorunluluktan kabul edildiği idi. Brest Litovsk Rusya ve Osmanlı Devleti arasında iyi ilişki kurulmasını sağlayamamıştı. Antlaşmanın 4. Maddesine göre Rusya, Türkiye'nin doğu illerini derhal boşaltarak Türkiye'ye iade edecek; Ardahan, Kars ve Batum, Rus askeri tarafından boşaltıldıktan sonra Türkiye ile ilişki kuracaktı.⁴ Brest Litovsk Barışı, Rusya'nın Anadolu'nun Doğu illerinin boşaltmasını ve Osmanlı Devleti'ne düzenli biçimde geri verilmesi için gerekli işleri yapmasını öngörüyordu. Anlaşmaya göre Rus orduları, Ardahan, Kars ve Batum sancaklarını gecikmeden boşaltacak ve buralarda yaşayan halk, yeni durumu komşu devletler (Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan) ve özellikle Osmanlı Devleti ile anlaşarak belirleyecek ve bu konuda Rusya tarafından serbest bırakılacaktı. Böylece, Bolşevik hükümeti 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önceki Türk-Rus sınırına dönüşmesini, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının halkının rızası olmak koşuluyla Türkiye'ye iadesini kabul etmişti.⁵ Diğer yandan Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya'da kurulan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri arasında, 4 Haziran 1918'de Batum'da barış ve dostluk anlaşmaları imzalanmıştı. Batum anlaşmaları ile Osmanlı Devleti Gürcistan'dan Ahıska ve Ahılkelek'i, Ermenistan'dan ise Gümrü,

Karakilis, Nahçıvan ile Erivan-Culfa demiryolunu alıyor, böylece Osmanlı toprakları 1828 sınırına ulaşıyordu.⁶

Bununla birlikte Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Antlaşmanın 4. Maddesi konusunda Osmanlı Dışişleri Bakanına gönderdiği notada, Türkleri anlaşma koşullarını ihlal etmekle suçlamıştı. Çiçerin'e göre Türk ordusunun Bakü'ye kadar ilerlemesi antlaşmayı geçersiz kılıyordu. Sovyet Dışişleri 6. Kongresinde, Çiçerin, iki ülke arasında Berlin'de yapılan görüşmelerde sonuç alınmadığını ve Antlaşmanın tek yanlı olarak Ruslarca feshedildiğini, bu durumun Türklere bildirildiğini ifade etmişti. Bu süreçte Osmanlı yönetiminin, 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri ile Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalması, Rusya'nın Brest Litovsk Antlaşması'nı tek yanlı olarak feshetme kararına karşı koyma gücünü ortadan kaldırmaktaydı.⁷

2. Mütareke Dönemi Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri

Rusya'da Bolşevik İhtilali sonrası büyük değişim yaşanırken savaşın kaybedilmesinden sonra Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması sonucunda İtilaf Devletleri Türkiye'yi parçalamaya, siyasi ve ekonomik bakımdan büyük emperyalist devletlerin tam egemenliği altına girmeye mahkûm etmişti. Türk ordusu küçültülmüş, silahları elinden alınmış ve İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi sonrası, savaş içerisinde imzaladıkları gizli paylaşım anlaşmalarını gerçekleştirmek için Türkiye'yi yer yer işgal etmeye başlamışlardı. İşgale karşı merkezî hükümetin yetersiz kalması ile ülke genelinde Kuvâ-yı Milliye olarak adlandırılan millî direniş birlikleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Dört yıl süren I. Dünya Savaşı'nın ardından Türk halkı Mustafa Kemal'in üstün liderliği altında bu kez kendi anayurdunu ve bağımsızlığını kurtarmak kararıyla yeniden silaha sarıldı ve Millî Mücadele'yi başlattı. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa

³ Roberts, 2010: 608.

⁴ Kurat, 2014: 85.

⁵ Yıldırım-Özönder, 1991: 15-17

⁶ Öztoprak, 2003: 136.

⁷ Sonyel, 2014: 85-86.

Kemal Paşa ve arkadaşları kısa sürede birbirinden ayrı hareket eden Kuvâ-yı Milliye güçlerini teşkilatlandırmış ve merkezî bir yönetim altında birleştirmiştir. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türk halkı, bir yandan padişah yanlılarının körüklediği isyanlarla uğraşırken diğer yandan özgürlüğünü ve bağımsızlığını korumak için istilacılara başkaldırmıştı.⁸ Bu süreçte, Bolşeviklerle ilişki kurmak ve onların yardım ve desteğini almak hep ön planda olmuştur. Batılı emperyalist devletlere karşı bir tehdit oluşturan Sovyet Rusya, Anadolu'da millî bağımsızlık mücadelesinin önderleri yardım alınabilecek tek alternatifti. Bu nedenle Sovyet Rusya ile yakın ilişkiler kurulması öncelikli olarak ele alınmıştır.⁹ Buna bağlı olarak yeni Türkiye'nin en yakın dostu Sovyet Rusya olmuştur.¹⁰

İki ülke arasındaki düşmanlık yerini yakın bir dostluk ve güvene bırakmakla birlikte, çeşitli vasıta ve kişiler tarafından şekillendirilen ilk ilişkiler, yeni ümitlerle birlikte, birtakım sıkıntıların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Türkiye-Sovyet Rusya ilişkilerinde başlangıcından itibaren her iki taraf açısından da sancılı ve sıkıntılı bir süreç yaşanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi açılıncaya kadar olan pek çok Türk ve Rus heyeti karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmişler; para, silah, malzeme, sağlık ekipmanı ve yiyecek gibi kalemlerde karşılıklı yardımlarda bulunmuşlardır. Bu dönemde yardımların çoğunun Rusya'dan Türkiye'ye olduğu görülmektedir. 4-11 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi sonrasında Halil (Kut) Paşa, Mustafa Kemal tarafından Moskova'ya gönderilmiştir. Amaç, Sovyet Rusya ile ilişkileri geliştirmek; silah, cephane ve para yardımı sağlamaktır. Sovyet Rusya ise daha önce Mahmudov adlı bir temsilciyi Sivas Kongresi'ne gözlemci olarak göndermişti. Halil Paşa, 1920 baharında vardığı Moskova'da

Türkiye'nin içinde bulunduğu ağır durumu anlatmış, kısa bir süre sonra kurulacak millî hükûmetin Sovyetler ile dostluk ve barış anlaşması imzalama niyetinden bahsetmiş ve karşı taraftan da olumlu cevap almıştır. Sivas Kongresi'nden TBMM'nin açılışına kadar olan süreçte, Türkiye-Sovyet Rusya ilişkileri, iki ülke ve iki kültürün birbirini tanımaya başlaması ile karşılıklı yardımların gidip geldiği dönem olarak nitelendirilmektedir.¹¹

Diğer yandan 1920 yılı hem Sovyet Rusya'nın milliyetler politikası açısından hem de Kafkasya'da bağımsızlığını yeni kazanan bu üç devlet açısından bir dönüm noktası olmuştur. İç savaşın sona ermesiyle birlikte "milletlerin kendi kaderini tayin hakkı", ayrılma hakkı olarak değil, birçok milletten oluşan sosyalist bir toplumda milletler arasında eşitlik ve bir milletin diğer bir millet tarafından sömürülüşüne son verilmesi biçiminde sunulmaya başlanmıştı.¹² Böylece Güney Kafkasya'daki bağımsız devletlerin sovyetleştirilmesi ve yeniden Rusya'nın egemenlik alanına alınması meşruiyet kazanmış oluyordu. Böylece iki ülke yeniden sınır komşusu oluyordu. Bununla birlikte İngiltere ve Fransa iki ülke arasında doğrudan bağlantıyı önlemek için Kırım ve Güney Kafkasya'yı ellerinde bulundurmaya büyük önem veriyorlardı. Kırım'da General Vrangel'i, Güney Kafkasya'da Gürcü Menşevikleri, Ermeni Taşnakları ve Azerbaycan'ı destekliyorlardı. İngiltere ve Fransa arasında çok ciddi ekonomik ve toprak anlaşmazlıkları ve Türkiye üzerinde çıkar çekişmeleri bulunmakla birlikte, Sovyet Rusya'ya karşı ortak bir politika izlemekteydiler. S. Aralov'a göre İngiltere, Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki yakınlaşmayı baltalamak istiyor ve bu amaçla Orta Asya'da Panislamizm ve Pantürkizm akımlarını destekliyordu.¹³ Stalin'in Vladikafkas'tan Lenin'e

⁸ Aralov, 1967: 20.

⁹ Aslan, 2002: 14.

¹⁰ Burçak, 1983: 5.

¹¹ Benhür, 2008; <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/415>.

¹² İç savaşın sona ermesiyle milletlerin kendi kaderini tayin hakkı, ayrılma hakkı olarak değil birçok milletten oluşan sosyalist bir toplumda milletler arasında eşitlik ve bir milletin diğer bir millet tarafından sömürülüşüne son verilmesi biçiminde sunulmaya başlanmıştı. Carr, 1989: 333; Tellal, 2001: 4.

¹³ Aralov, 1967: 21.

çektığı 26 Ekim 1920 tarihli telgrafta, Gürcistan'ın ise Batum'u İtilaf Devletlerine vererek Vrangel ordusuna geri çekilme yolu açmak isteği ifade ediliyordu.¹⁴

3. TBMM'nin Açılışı Sonrası Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri

TBMM Hükûmeti, kurulduğu günden itibaren Sovyet Rusya ile iyi ilişkilere girmek ve onunla anlaşmalar yaparak Batıya karşı verdiği mücadelede onun desteğini almak için büyük çaba harcamıştır. 23 Nisan 1920 tarihinde TBMM'nin açılışını izleyen 26 Nisan 1920 tarihinde, Atatürk'ün Lenin'e yazdığı ünlü mektup TBMM hükümetinin ilk dış politika çalışmalarından birisi olarak ortaya çıkar. Atatürk bu mektubu TBMM Başkanı sıfatı ile yazmış ve Moskova'ya göndermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya lideri Lenin'e yazdığı mektupta iki ülkeyi tehdit eden emperyalist güçlere karşı siyasi ve askerî dayanışma önermişti.¹⁵ Mektupta en dikkat çekici nokta, emperyalizm aleyhine girişilecek ortak mücadele için Sovyetlerden başlangıç olarak 5 milyon altın, asker, silah, cephan ve malzemenin gönderilmesinin istenmesidir. Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin (George Vassilievitch) tarafından, Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı 26 Nisan 1920 tarihli mektubun 3 Haziran 1920'de cevaplandırılması ile iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler resmen başlamıştı.¹⁶ Çiçerin, Sovyet Rusya tarafından gönderilen bir elçilik heyetinin de yolda olduğunu bildirmişti.¹⁷ 3-4 Mayıs 1920'de yapılan seçimle oluşan ilk TBMM Hükûmeti, 5 Mayıs'ta yaptığı ilk toplantıda; birinci gündem maddesi olarak Sovyet Rusya ile ilişkileri ele almış ve Rusya'ya bir heyet gön-

derilmesini kararlaştırmıştır. Dışişleri Bakanı Bekir Sami (Kunduh) Bey başkanlığında, Yusuf Kemal (Tengirşek), Dr. İbrahim Tali (Öngören), Osman ve Seyfi beylerden oluşan heyet, 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan ayrılmış, 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaşmış ve burada Sovyet Rusya ile bir dostluk anlaşması imzalamak için görüşmelerde bulunmuştur.¹⁸ 24 Ağustos 1920'de bir Türk-Rus anlaşma taslağı hazırlanmış ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye para ve silah konusunda yardım etmesi kararlaştırılmıştı. Ancak 27 Ağustos 1920'de Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Türkiye'den Ermeniler lehine toprak talebi karşısında, görüşmeler bu aşamada kesilmişti.¹⁹ Moskova görüşmeleri TBMM'nin 16-17 Ekim 1920 tarihlerindeki gizli oturumlarında tartışılmıştı.²⁰

Sovyet Rusya'nın Ermenistan için toprak talebi, TBMM Hükûmetinde Rusya'daki yönetime karşı şüphe ve güvensizlik duygularının canlanmasına neden olmuştur. Bu süreçte Sovyet Rusya'nın İstanbul ve Anadolu'daki komünist faaliyet ve örgütlenmelere desteği bu güvensizliği beslemiştir. Bundan dolayı TBMM 1921 yılı başlarında bir yandan Türkiye'deki komünist ve sosyalist grupların faaliyetlerine karşı sıkı önlemler alırken diğer yandan özellikle Doğu sınırındaki güvenlik önlemlerini arttırmıştır.

3.1. Anadolu'da Bolşevik Yanlısı Hareketlere Ara Verilmesi

Sovyet Rusya ile işbirliğini sağlayacak elverişli ortamın hazırlanması için 1920 Mayıs ayında gizli olarak kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti'nin başlangıçtaki amacı halka ha-

¹⁴ Aralov, 1967: 23.

¹⁵ Çoker, 1994: 599.

¹⁶ Tevetoğlu, 1964: 28-31.

¹⁷ Belen, 1973: 182. Elçilik Heyeti Başkanı Upmal An-garski, 4 Ekim 1920'de Ankara'ya varmıştır. Jaechke, 1989: 123.

¹⁸ Yusuf Kemal Bey, TBMM'de yaptığı konuşmada, Ankara'dan ayrılışlarından yetmiş bir gün sonra Moskova'ya vardıklarını ifade etmektedir. *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, 1999: 159.

¹⁹ Tengirşek, 1981: 158-164. Çiçerin, anlaşmanın kabulünü ve yardımı, Ermenilere Van, Bitlis ve Muş vilâyetlerinden yer verilmesine bağlamıştı. Bıyıklıoğlu, 1981: 152.

²⁰ Aslan, 2002: 14-15; Yusuf Kemal Bey'in Moskova görüşmeleri üzerine TBMM'de yaptığı açıklamadan sonra söz alan Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey, Sovyet Rusya'yı yönetenlerin, dış siyasette Rus Çarı Petro ile aynı düşüncüyü paylaştıklarını, aynı ideali takip ettiklerini ifade ediyordu. Bkz. *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, 1999: 159.

kikâtlere anlatmak ve onları Millî Mücadele'nin gerekliliğine inandırmaktı.²¹ Cemiyetin kurucu ve yöneticileri arasında Nazım (Resmor), Şeyh Servet (Akdağ), Dr. Adnan (Adivar), Eyüp Sabri (Akgöl), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Hüsrev Samî (Kızıldoğan), Süreyya (Yiğit), Sırrı (Bellioğlu), Mustafa (Cantekin), Hamdi Namık (Gör), Muhittin Baha (Pars), Mahmut Celal (Bayar), Hakkı Behiç (Bayıç), Çerkez Ethem, Reşit ve Tevfik beyler bulunmaktaydı. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin yayılması için Ankara'da ilk resmî Sovyet temsilcisi Şerif Manatov'la birlikte sosyalizm üzerine konferanslar veren Vakkas Ferit adında bir mülkiye kaymakamı çok çalışmıştı.²² Çerkes Ethem'in de katılmasıyla ciddi bir silahlı kuvvete sahip olan Yeşil Ordu Cemiyeti, Ankara açısından önemli bir tehdit unsuru hâline gelmişti. Cemiyet, ağırlık merkezini Çerkes Ethem'in güçlü olduğu Eskişehir'e taşıdıktan sonra, burada Eylül 1920'de Arif Oruç vasıtası ile Seyyare-i Yenidünya adında günlük bir gazete yayınlamaya başlamıştı.²³ Dr. Samih Çoruhlu da Komünist-Bolşevik tahrikâtı ve teşkilâtı olarak nitelediği Yeşil Ordu'nun bu dönemde özellikle revaçta olduğunu kaydetmektedir.²⁴

Sovyet Rusya etkisinin Anadolu'daki sol hareketi yönlendirme tehdidi karşısında

Ankara yeni tedbirler alma gereğini duydu. İçeriden ve dışarıdan çeşitli maksatlarla komünist cereyanın ülkemize girmesine ve milletimizin birlik ve sükûnunu ihlal edecek durumlara karşı makul bir tedbir olarak hükûmetin bilgisi dâhilinde Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulması kararlaştırıldı. Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulduğu 18 Ekim 1920'de Yeşil Ordu Cemiyeti'nin bu fırkaya inkılap ettiği Dâhiliye Vekâleti'nden vilayetlere yapılan bir tamimle duyuruldu.²⁵ Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim 1920'de Batı Cephesi Komutanı Ali Fuad Paşa'ya çektiği telgrafta Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluş gerekçesini açıklıyordu. Mustafa Kemal Paşa içeriden ve dışarıdan çeşitli amaçlarla komünizm cereyanının ülkemize girmekte olduğunun görülmesi üzerine en makul önlem olarak aklı başında olan arkadaşlardan hükûmetin bilgisi altında bir Türkiye Komünist Fırkası teşkil ettirmek olacağını düşünülüğünü belirtiyordu. Bu şekilde komünizm düşüncesine ilişkin bütün cereyanları bir yerde toplamak mümkün olabilecekti.²⁶

Yine 1920 yazında TBMM nezdindeki ilk resmî Sovyet temsilcisi Şerif Manatov'un girişimiyle Ankara ve Eskişehir'de Hafi

²¹ Tunçay, 1978: 130. Hükûmete resmî bir beyanname sunmamış olması itibarıyla gizli bir örgüt sayılan Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dâhilinde kurulduğu düşünülmektedir. Bkz. Tunçay, 1978: 141. Yeşilordu Cemiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Tevetoğlu, 1991: 197-261.

²² Tunçay, 1978: 136-139. Malatyalı olan Vakkas Ferit Bey, Meşrutiyet sonrası, İttihat ve Terakki Fırkasına mensuptu. Mütareke ortamında Alacadağ Kaymakamlığından istifa etmiş ve TBMM'nin açılışı sırasında Ankara'ya gelmişti. Kandemir, 167. Halide Edip hatıralarında Rusların "çok şeytanca" hazırlanmış bir propaganda sistemine sahip olduklarından söz etmektedir. Kendisine Yusuf Hikmet (Bayur) Bey tarafından getirilen Vakkas adında bir Rus propagandacısını "...Önce anlaşacağımızdan emin görünerek hemen propagandaya başlamıştı. Açıklarda vaaz eden bir hoca gibi yere bağdaş kurup oturur, Rus propagandasını alfabetini başından sonuna kadar tekrarlar. En çok ele aldığı sorun zenginlik ve yoksulluk sorunlarıydı. Sınıfların kaldırılması üzerinde uzun uzun durur, gayet anlamsız konuştuğu zaman bile, içtenlikli görünürdü. Kısaca, Rus propaganda alfabetini ezberlemişti ve bunu

baştan başa her yerde tekrarlar dururdu. O konuşurken Türk rençberlerinin ellerinde kuzma kürek, bütün ev veya mal mülk sahiplerine saldırmaları tehlikesini insan gözleriyle görür gibi olurdu..." sözleriyle anlatmaktaydı. Bkz. Adivar, 1994: 130-131.

²³ Gazetenin adındaki Yeni Dünya sözü Sovyet Rusya'yı simgelemekte, Seyyare sözü ise Kuvva-yı Seyyare'nin yanı sıra Sovyet Rusya'ya bağlılığa da işaret etmekteydi. Bkz. Tunçay, 1978: 142.

²⁴ Çoruhlu, Tefrika No.3. TBMM'de Afyon Mebusu Ali Şükrü (Mehmet Şükrü olacak) ve diğer bazı mebusların bolşevikliğin Türkiye'de mutlaka üstün geleceğini söylediklerini kaydeden Dr. Samih Çoruhlu Eskişehir, Ankara, Mersin ve diğer şehirlerde gizli komünist teşkilâtı kurulduğunu belirterek Hafi Türkiye Komünist Fırkasının kuruluşuna dikkat çekmektedir. Bkz. Çoruhlu, Tefrika No.3.

²⁵ Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nda görev alanlar arasında Tevfik Rüştü (Aras), Mahmut Esat (Bozkurt), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Kılıç Ali Beyler bulunuyordu. Tunçay, 1978: 163.

²⁶ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 360; Cebeşoy, 1953: 509; Tevetoğlu, 1967: 311-312.

Türkiye Komünist Fırkası kurulmuştu.²⁷ Hafî Türkiye Komünist Fırkası'nın üyeleri arasında Şerif Manatov'un yanı sıra Arif Oruç, Emekli Binbaşı Hacıoğlu Salih bulunmaktaydı. Ayrıca TBMM'de "*Halk Zümresi*" içerisindeki vekillerden bir kısmı bu fırkaya girmişlerdi. Bir süre sonra çalışmalarını hükümet tarafından zararlı görülen Şerif Manatov'un sınır dışı edilmesinden sonra Hafî Türkiye Komünist Fırkası hem tabanını genişletmek hem de yasallaşmak amacıyla 7 Aralık 1920 tarihinde Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası adı ile yeniden kuruldu. Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası'nın kurucuları Tokat Mebusu Nazım (Resmor), Afyonkarahisar Mebusu Mehmet Şükrü (Koç), Bursa Mebusu Şeyh Servet, Baytar Binbaşı Salih Hacıoğlu ve Ziyetullah Nuşirevan'ndan oluşuyordu.²⁸ Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası kuruluşundan iki ay kadar sonra Çerkes Ethem'le işbirliği yaparak "*taklîb-i hükûmete*" kalkıştığı iddiasıyla sona erdirilmiş, Fırka ve Emek gazetesi çevresinden Salih Hacıoğlu, Ziyetullah Nuşirevan ve bazı kişiler tutuklanmıştı.²⁹ TBMM'nin 17 Ocak 1921'de Simav, Demirci, Gördes ve civarı halkına yayımladığı bildiride Edhem ve kardeşlerinin Yunan işgalinden henüz kurtulamayan bu bölgede propaganda ve teşkilât yapmakta olduklarının haber alındığı kaydediliyordu.³⁰ Çerkes Edhem'in ayaklandığı sırada Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın organı olarak Ankara'da yayımlanan *Yeni Dünya* gazetesi de hükûmete cephe almıştı. 2 Ocak 1921'de *Yeni Dünya* idarehanesi hükümet taraftarlarınca tahrip edilmiş,

Çerkes Ethem'i destekledikleri gerekçeyle gazetenin imtiyaz sahibi Arif Oruç ve arkadaşları tutuklanmıştı. Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası, faaliyetlerini 1 Şubat 1921'de terk ettiğini açıklamasına rağmen, fırkanın TBMM'deki temsilcileri Tokat Mebusu Nâzım, Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü beylerle Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmışlardı.³¹

Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından yapılan yargılama sonucunda TBMM Hükûmetini devirerek milletin arzusu hilâfına bir hükûmet kurmaya çalışmak suçundan sanık Ethem ve kardeşleri suçlu bulunmuşlardı. Ankara İstiklâl Mahkemesi 9 Mayıs 1921 tarihli kararı ile Ethem ve kardeşleri hakkında gıyaben idama karar vermişti. Aynı yargılamada hükûmeti devirmek suçunu işleme girişiminde buldukları gerekçeyle Tokat Mebusu Nâzım, matbuat ve istihbarat müdüriyeti memurlarından Ziyetullah Nevşirvan ile ülke dışında bulunan Şerif Manatof 15'er yıl küreğe mahkûm olmuşlardı.³² Yargılama sonucu Hafî Komünist Partisi teşkili suçunu işleme girişiminde bulunmaktan sanık yüksek baytar Binbaşı Hacıoğlu Salih Efendi'nin 15 yıl süreyle küreğe ve askerlik mesleğinden çıkarılmasına, Baytar Yüzbaşı Osman ve Kenan Efendilerin gizli cemiyete girmeleri dolayısıyla askerlik mesleğinden kovulmalarına ve tutuklu kaldıkları müddet yeterli görülerek tahliyelerine, hükûmetin belirleyeceği bir mahalde ikametlerine karar verilmişti.³³ Yine *Yeni Dünya* gazetesi yazarı Nizamettin ile Behram Lütfü, Mustafa Nuri, Abdülkadir

²⁷ Tunçay, 1978: 177; Aslan, 1997: 100. Mete Tunçay, Şerif Manatov'un 24 Mayıs 1920'de Başkirt Cumhuriyeti adına Ankara'ya geldiğini kaydetmektedir. Bkz. Tunçay, 1978: 177. Eski Başkirt Cumhurbaşkanı A. Zeki Veli Togan ise Şerif Manatov'u Türkiye'ye müssil olarak göndermediğini, Türkiye'de komünistlik yolunda çalışmış ve sınır dışı edilmiş olduğunu İstanbul'a geldikten sonra öğrendiğini ifade etmektedir. A. Zeki Veli Togan'ın Şerif Manatov hakkında F. Tevetoğlu'na yazdığı mektuplarda yer alan bilgiler için bk. Tevetoğlu, 1967: 477-478.

²⁸ Geniş bilgi için bk. Tunçay, 1978: 185 vd.

²⁹ Tunçay, 1978: 246. Mustafa Suphi'nin hayatı hakkında bibliyografik bilgi için bk. Cerrahoğlu (Kerim Sadi): 1975: 446-450.

³⁰ T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 135.

³¹ Tunçay, 1978: 248. Yeşilordu ve daha sonra Halk İştirâkiyûn Fırkası mensuplarının yargılanma süreci, Mnerkez Ordusu Komutanı Nureddin Paşa'nın EHUR'e çektiği 19 Ocak 1921 tarihli telgraf üzerine EHU Vekili Fevzi Paşa'nın Heyet-i Vekile'ye yazdığı 24 Ocak 1921 tarihli tezkere ile başlatılmıştı. Bk. Kandırmir, 134-135.

³² T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 135.

³³ Kararın infaz edilmiş olduğunu dair Müdafaa-i Milliye Vekâletinin yazısı genelge ile duyurulmuştu. Bkz. ATASE, ISH: 16, K: 1129, B: 95-1.

Hilmi, Ahmet, Baytar Yüzbaşı Efgan ve Ke-nan adındaki kişiler çeşitli cezalara çarptırılmışlardı. Yenidünya gazetesi başyazarı Arif Oruç'un hükümetin uygun göreceği bir yerde ikametine karar verilmiş, Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi ile Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey suçsuz bulunmuşlardı.³⁴ Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin kararının 12 Mayıs 1921'de TBMM'de okunmasıyla Nâzım Bey'in milletvekilliği düşmüştü.³⁵ Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın ise üç ay kadar devan eden varlığı, Ocak 1921'de Çerkes Edhem isyanının bastırılması sırasında kendiliğinden sona ermişti. İsyanın bastırılması sonrasında da Ankara teyakkuzda bulunmaya devam etmişti. Nitekim Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, cephe komutanlıklarına gönderdiği 23 Mart 1921 tarihli emirle Edhem Bey'in faaliyete geçmesi ihtimaline karşı gerekli önlemlerin alınmasını istiyordu.³⁶

Ülke içerisindeki solun bastırıldığı böyle bir ortamda Mustafa Suphi, Bakü'de eski İttihatçılardan temizleyerek yeniden kurduğu Türkiye Komünist Fırkası'nı Anadolu'da teşkilâtlandırmak üzere Kars'a gelmişti.³⁷ Sovyet Rusya ile ilişkilerinde sorun yaratmak istemeyen Ankara Hükümeti, Mustafa Suphi ve heyetinin sınır dışı edilmesini kararlaştırmıştı. Mustafa Suphi ve arkadaşları Erzurum'da ve yollarda halkın aşağılamalarına, hakaretlerine uğramışlar ve Trabzon'da şehir dışında toplanmış olan topluluğun şiddetli gösterileri karşısında

şehre girememişlerdi.³⁸ Seyahatlerine devam edemeyeceklerini anladıklarından Rusya'ya dönmek üzere alelacele kiraladıkları bir motora binerek 28 Ocak günü sahil-den açılan Mustafa Suphi ve yanındakiler Yahya Kâhya'nın adamlarından Faik Reis ve adamları tarafından Sürmene açıklarında öldürülerek denize atılmışlardı.³⁹

Buna karşın Sovyet Rusya, İngiltere ile ticaret anlaşması yapmak için görüşmelerde bulunmaktaydı. Bu görüşmeler, Rusya ile İngiltere arasında 16 Mart 1921'de imzalanan ticaret anlaşması imzalanması ile sonuçlanmıştı. İngiliz-Rus Ticaret Anlaşması'nın giriş bölümünde iki tarafın birbirlerine karşı düşmanca eylemden kaçınacağı belirtiliyordu. Taraflar sınırları dışından doğrudan ya da dolaylı bir resmi propaganda yürütmeyeceklerdi. Özellikle Sovyet Rusya, Asya'daki halkları İngiliz çıkarlarına ve özellikle Hindistan ve Afganistan'da İngiliz İmparatorluğuna karşı askerî, diplomatik veya herhangi bir propaganda yoluyla cesaretlendirmeyecekti. İngiltere'de aynı yükümlülüğü, eski Rus imparatorluğundan ayrılan ülkelerde Sovyet Rusya'ya karşı üstleniyordu.⁴⁰ İki ülke arasında varılan mutabakata göre İngiltere, Rusya'nın Kafkasya siyasetine de müdahale etmeyecekti.⁴¹ Diğer yandan TBMM Hükümeti, Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyetle Londra Konferansına katılmış ve bu heyet, Londra'da Batılı devletlerle ikili anlaşmalar imzalamıştı. Bununla birlikte her iki taraf bir araya geldiklerinde

³⁴ T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 135.

³⁵ Ankara İstiklâl Mahkemesi heyeti adına Cebeliberket Mebusu İhsan Bey'in tezkeresi TBMM'nin 21 Mart 1921 tarihli gizli oturumunda görüşülmüştü. Bk. TBMMZC, Devre I, İçtima 2, Cilt X: 285.

³⁶ ATASE, ISH:10, K: 596, B: 171-1. Çerkes Edhem ve birliklerinin tedibi için bk. Atatürk, 2000: 511-524; T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 88-144; Apak, 1990: 218-219; Özalp, 1988: 166-170; Nadi, 1978: 392-395.

³⁷ Mustafa Suphi, 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye geldikten sonra burada daha önce oluşmuş bulunan Türkiye Komünist Fırkası'nı dağıtarak eski İttihatçılardan temizleyerek yeniden kurmuştu. Bk. Tunçay, 1978: 204. Mustafa Suphi'nin Rusya'daki faaliyetleri için bkz. Kurat, 1990: 430-440; Bayur, 1971: 587-652. Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Fırkası'nı Anadolu'ya taşıma girişimi için bk. Aslan, 1997: 264-327.

³⁸ Erzurum Müdafaa-ı Hukuk Heyetinin toptan istifası ederek kurdukları Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti, Mustafa Suphi ve arkadaşlarına karşı halkın galeyana getirilmesinde faal rol oynamıştı Bk. Tunçay, 1978: 235-236.

³⁹ Kandemir, 186; Tunçay, 1978: 237. Mustafa Suphi ve arkadaşlarını Trabzon'dan sınır dışı edilmelerinden sonra öldürülmesinde Trabzon kayıkçıları kâhyası Yahya Kâhya'nın sorumlu olduğu, konusunda araştırmacıların tamamına yakını tarafından kabul edilmektedir. Ancak söz konusu olayı Yahya Kâhya'nın tek başına gerçekleştirip gerçekleştirmediği, arkasında birilerinin olup olmadığı ya da kimin olduğu konusunda farklı görüşler vardır.

⁴⁰ İngiliz Rus Ticaret Anlaşması için bk. Documents on British Foreign Policy 1919-1939 First Series, 1970: 838-841 (No. 845).

⁴¹ Şiraşidze, 1928: 109.

Batılı devletlerle yaptıkları görüşmelerin masumiyetini ve birbirlerine karşı dostluğu zedeleyebilecek bir yönünün olmadığını vurguluyorlardı. Nitekim ne Sovyet Rusya'nın İngiltere ile diplomatik ilişkilerde bulunması ve sonuçta ticaret anlaşması imzalaması ne de TBMM Hükûmetinin Batılı devletlerle görüşmesi 16 Mart 1921'de iki ülkenin Moskova'da dostluk anlaşmasına imzalamasına engel olmamıştır.⁴²

Moskova Antlaşması'ndan önce iki hükûmet karşılıklı olarak elçiler atamıştı. 21 Kasım 1920'de Ali Fuad Paşa Moskova'da görevine başlarken 5 Mart 1921'de Budi Medivani TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya güven mektubunu sunmuştu.⁴³ Moskova Antlaşması sonrası 2 Mayıs 1921'de Natsarenus, Ankara'ya Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti tarafından mümessil tayin edilmişti.⁴⁴ Rus Sefiri Natsarenus 27 Haziran 1921'de güven mektubunu sunmuştu.⁴⁵

Bu arada 1 Eylül 1920'de Bakü'de yapılan Doğu Halklarının Birinci Kongresi'ne TBMM Hükûmeti adına gözlemci olarak katılan Dr. İbrahim Tali Bey, kongreye sunduğu bildiri ile bağımsızlık için savaştığımızı açıklamıştı.⁴⁶

İlımlı sosyalist menşeviklerin idaresinde, 28 Mayıs 1918 tarihinde başkenti Erivan olmak üzere kurulan Ermenistan, aşırı Ermeni milliyetçisi Taşnakların idaresinde yayılmacı bir siyaset izlemeye ve “*Büyük Ermenistan*”ı gerçekleştirmek için çalışmaya başlamıştı. İngiliz Hükûmeti, son olarak Batum'dan birliklerini çekmiş, Kafkasya bölgesini boşaltma işlemini tamamlamıştı. İngilizlerin boşalttığı yerlere Gürcü birlikleri yerleşiyordu. Türk heyetinin, Moskova'ya doğru seyahatlerine devam ettiği Haziran 1920'de, Ermeniler

Oltu'daki Türk mahallî yönetimine karşı geniş çaplı bir saldırı başlatarak bölgedeki Türklere karşı katliama girişmişti. Türk Dışişleri Bakanlığı, bu durumu 7 Temmuz 1920'de protesto etmiş ve Ermenilere ultimatom vermişti. Ancak doğuda askeri harekâtın başlaması için İngiliz birliklerinin bölgeyi boşaltması beklenmişti. İngilizler boşaltma işlemini Temmuz 1920'de gerçekleştirmişlerdir. Son İngiliz birliğinin Batum'dan ayrılması üzerine şehir, halkın karşı koymasına rağmen Gürcü Hükûmetinin eline düşmüş ve bu durum Türkiye tarafından protesto edilmişti.⁴⁷ Bu olaylar üzerine TBMM Hükûmeti Ermenistan'a yönelik askerî harekâtın başlatılmasını ve Misak-ı Milli ilkelerine uygun biçimde Doğu Anadolu sınırlarımızın gerçekleştirilmesini kararlaştırmıştı. Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir komutasında 28 Eylül'de başlayan askerî harekât sonrasında, Sarıkamış bölgesi ve Kars kurtarılmış, 7 Kasım günü ise Gümrü işgal edilmişti. Ermenilerin barış istemesi üzerine önce bir ateşkes anlaşması, 2 Aralık 1920 tarihinde ise Gümrü Barış Anlaşması imzalanmıştı.⁴⁸ Gümrü Antlaşması ile 1828'de İran'dan Rusya'ya geçen ve 1918'den beri Ermeni işgali altında bulunan İğdır ve Tuzluca ilçeleri ile birlikte Kars bölgesi geri alınmıştı. Yine antlaşmanın ikinci maddesi ile Nahçıvan-Şahtahtı-Şarur bölgesi geçici olarak Türkiye'nin koruyuculuğuna bırakılmıştı.⁴⁹

4. Yeni Türkiye ve Sovyet Rusya Arasında İlk Antlaşma (Moskova 16 Mart 1921)⁵⁰

Sovyet Rusya'nın Ankara'ya atadığı ilk resmi sefir, Budu Medivani 3 Aralık 1920'de Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ile Gümrü'de yaptığı görüşmede Moskova'da bir Türk heyetinin beklediğini haber vermişti.⁵¹ Bunun üzerine 7

⁴² Aslan, 2002: 15-17.

⁴³ Soysal, 1989: 29.

⁴⁴ *Varlık*, 12 Kânun-ı isâni 1338, Sayı: 19. 31 Ocak 1922'de Ankara'ya gelen Sovyetler Birliği'nin Türkiye elçisi Semiyon İvanoviç Aralov, Natsarenus'un Türkiye'ye 29 Mart 1921'de elçi olarak tayin edildiğini kaydetmektedir. Bk. Aralov, 1967: 24-25.

⁴⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Haziran 1921, nr:221.

⁴⁶ Kongre hakkında geniş bilgi için bkz. Aslan, 1997: 131-202.

⁴⁷ Bayur, 1995: 65-66.

⁴⁸ Soysal, 1989: 17-27.

⁴⁹ Moskova Antlaşması ile sözkonusu yetki Azerbaycan'a verilmişti. Soysal, 1989: 18.

⁵⁰ Aralov, 1967: 75-76.

⁵¹ Tengirşek, 1981: 190.

Aralık 1920'de İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey başkanlığında Moskova'ya gidecek heyetin kararnamesi çıkartılmıştı.⁵² 19 Aralık 1920'de Ankara'dan hareket eden heyette Yusuf Kemal (Tengirşenk), Rıza Nur, elçilik kâtabi Mehmet Ali Beyler bulunuyordu. 7 Ocak 1921'de Kars'a varan heyet, burada Moskova büyükelçimiz Ali Fuat Paşa ile buluştu. Bu arada Mustafa Kemal Paşa, Dağıstan'a istiklal verilmesi dolayısıyla Lenin'e bir telgraf çekerek bu olayın Bolşevik dünyası ile İslam dünyası arasındaki ilişkilere olumlu etki yapacağına ilişkin inancını ifade etmişti. Lenin, 7 Ocak 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya samimi dileklerini içeren bir telgrafla cevap vermişti.⁵³ Türk heyeti 17 Ocak 1921'de Kars'tan yola çıkmış ve Tiflis, Bakü üzerinden 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varmıştı.⁵⁴ Aynı gün akşama doğru, Türk heyeti, Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile görüşmüşlerdi.⁵⁵ Bu görüşmede Çiçerin, İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamak zaruretinde olduklarını, Türkiye ile bir ittifakı düşünmediklerini ve Türklerin aşırı komünistlere karşı şiddetli hareket ettiğini belirtmişti. Çiçerin, Medivani'nin mektubunda siyasi mutabakattan söz ettiğini ifade etmiş, ayrıca Türklerin Ermenilerle yapılan barışta Rusya'nın aracılığını kabul etmemesini ve yapılan protestolara rağmen Gümrü'yü boşaltmamasını eleştirmişti.⁵⁶ 22/23 Şubat 1921'de Türk heyetini kabul eden Stalin de İngilizlerle yapacakları ticaret anlaşmasını gerekçe göstererek ittifak yapamayacaklarını bildirmişti. An-

cak Stalin, hemen bir kardeşlik anlaşmasının imzalanabileceğini, para ve silah yardımında bulunabileceklerini belirtmişti. Stalin, Ermenistan sorununun görüşmelerde ele alınıp alınmayacağı hakkında Türk heyetinin sorusunu "*Siz Ermenistan meselesini kendi kendinize hallettiniz. Eğer daha halledeceğiniz bir şey kalmış ise onu da hallediniz, fakat zamanını kat'i olarak bildiriniz.*" sözleriyle cevaplandırmıştı.⁵⁷ 26 Şubat 1921'de Sovyet Dışişleri Komiserliği binasında başlayan görüşmeler sonucunda, Moskova Antlaşması 16 Mart 1921'de törenle imzalandı.⁵⁸ Antlaşmayı TBMM Hükûmeti adına Yusuf Kemal ve Rıza Nur beylerle, Moskova büyükelçimiz Ali Fuat Paşa, Sovyet Rusya adına ise Dışişleri Komiseri Çiçerin ile Pan Rus merkez icra komitesi üyesi Celâl Korkmazof imzalamıştı. Türkiye'nin Sovyet Rusya ile yaptığı Moskova Antlaşması'nın diploması tarihinde özel bir önemi vardır. Bu antlaşma ile Türkiye'nin bugünkü doğu sınırı çizilerek Sovyet Rusya ile dayanışmasının, uzun süren dostluğunun ve işbirliğinin temeli oluşturuldu.

Moskova Antlaşması, iki ülke lideri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Lenin konferansla ilgili yaptığı açıklamada:

"Moskova'da Türk delegeleriyle başlayan görüşmeler özellikle memnunluk uyandıran bir olgudur. Çünkü Türk hükümetinin temsilcileriyle aramızda dolaysız görüşmelerin başlaması, birçok engelle karşılaşmıştı... Türkiye, emperyalist devletlerce yağma

⁵² Tansel, 1991: 68. Yusuf Kemal Bey'in isteği üzerine, Kâzım Karabekir Paşa'dan Sefir Medivani'ye bir mektup göndererek 3 Aralık 1920'de Gümrü'de Sovyet Rusya'nın TBMM Hükûmetinden siyasî ve askerî nitelikte anlaşma görüşmelerinde bulunmak üzere bir heyet beklediğine ilişkin Lenin ve Stalin'den aldığı telgrafında yer alan hususları özetle yeniden bildirmesini istemişti. Kâzım Karabekir Paşa'nın 14 Ocak 1921 tarihli mektubuna, Sefir Medivani aynı gün verdiği cevapta Moskova'da Türk heyetinin beklediğine ilişkin Sovyet Rusya isteğini teyit etmişti. Bk. Tengirşek, 1981: 192-194.

⁵³ Tansel, 1991: 68.

⁵⁴ Tengirşek, 1981: 197-203.

⁵⁵ Tengirşek, 1981: 203.

⁵⁶ Cebesoy, 2002: 138; Tansel, 1991: 70-71.

⁵⁷ Cebesoy, 2002: 139.

⁵⁸ Cebesoy, 2002: 150. Anlaşmanın imza tarihi hakkında iki farklı görüş vardır. Ali Fuat Paşa, Moskova Antlaşmasının 16 Mart 1921'de imzalanmasına rağmen, Çiçerin'in, anlaşmanın imza tarihi değiştirilmemek koşuluyla iki gün sonra yayınlanmasını ve duyurulmasını özel olarak rica ettiğini kaydetmektedir. Bunun nedeni aynı gün Rusya ile İngiltere arasında bir ticaret anlaşmasının imzalanmasıdır. Bk. Cebesoy, 2002: 150. Yusuf Kemal Bey ise, Moskova Antlaşması'nın 18 Mart 1921'de imzalandığını, ancak İstanbul'un işgali yıl dönümü olduğu ve İngilizlerle yaptıkları ticaret anlaşmasından dolayı Rusların da işine geldiği için anlaşmanın altına 16 Mart 1921 tarihini koyduklarını ifade etmektedir. Tengirşek, 1981: 217-218. Moskova Antlaşması'nın metni için bk. Soysal, 1989: 32-38; Atatürk, 2000: 489; Tengirşek, 1981: 301; Gökdemir, 1989: 220-221.

edilmeye öyle bir şiddetle karşı koydu ki, içlerinde en kabadayı olanı bile elini ondan çekmek zorunda kaldı. Türk hükümetiyle yaptığımız görüşmeleri büyük bir başarı saymamızın nedeni budur” derken, aynı konuda Mustafa Kemal Paşa ise “Rus Şûralar Cumhuriyeti’yle mevcut iyi münasebetlerimiz ve bağlarımız bu geçirdiğimiz sene zarfında, en mükemmel bir surette gelişmesinde devam etmiştir. 16 Mart’ta Moskova’da bir dostluk antlaşması yaptık. Bu antlaşma ile, emperyalizmin ihtiraskâr saldırısına hedef olan iki devlet arasında tabii etkenlerden meydana gelen dayanışma, hukuki bir şekil ile de tespit edilmiş oldu”

sözleri ile anlaşmaya verdiği önemi göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Mdivani’nin yerine 3 Mayıs 1921 tarihinde Sovyetler Birliği’nin yeni Büyükelçisi olarak atanan Sergey Petroviç Natsarenus’u, 27 Haziran 1921 de kabulünde de Moskova Antlaşmasına değinmiş ve “ ... 16 Mart 1921 Moskova antlaşması, aynı zamanda millî prensipleri dâhilinde mücadele eden, tam bağımsızlığını temin etmek isteyen Türk Milletini hakiki simasıyla dost Rus milletine tanıtacak bir belgedir” sözleri ile antlaşmanın iki ülke arasındaki ilişkilerde ne derece önemli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹

Moskova Antlaşması’nın 1. Maddesi ile Sovyetler, Büyük Millet Meclisi’nce temsil edilen Türkiye Ulusal Hükümetini ilke olarak Misak-ı Millî sınırlarıyla tanıdı ve bugünkü Türk-Rus sınırı belirlendi. Böylece 3 Aralık 1920’de Ermenistan’la yapılan Gümrü Barış Antlaşması’nın belirlediği sınır çizgisi (Kars ve Ardahan Türkiye’de kalıyordu) aynen kabul edildi. Antlaşmanın 2. maddesi ile Türkiye Batum’da yaşayan halkın kültürel ve dinî haklarının verilmesi, yönetim bakımından özerk olmaları ve Batum Limanı’ndan Türkiye’nin yararlandırılması gibi bazı koşullar altında Batum’u Sovyet Gürcistan’a bıraktı. Anlaşmanın

üçüncü maddesine göre, Nahçıvan özerk bir statüde bırakılmış ve kontrolü Azerbaycan’a verilmiştir. Beşinci maddeye göre, Karadeniz kıyı rejimi ve boğazlar meselesi daha sonra Karadeniz’e kıyası olan diğer devletlerin de katılacağı toplanacak bir konferansa bırakılmıştır. Altıncı maddeye göre de iki ülke arasında yapılmış olan eski antlaşmalar iptal edilmiş ve Türkiye’nin Çarlık Rusya’sına olan mali yükümlülükleri ortadan kaldırılmıştır. Anlaşmanın yedinci maddesi uyarınca kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Sekizinci maddeye göre ise her iki ülke diğerinde faaliyet gösteren zararlı örgütleri desteklemeyeceğini belirtmekte ve Kafkas cumhuriyetleri üzerinde ortak yükümlülükler üstlenmektedir. On ikinci maddeye göre, eski Rus toprağı iken Türk toprağı, Türk toprağı iken Sovyet toprağı hâline gelen bölgelerdeki halk serbest bir şekilde ana vatanına göç etme hakkını elde etmiş ve bu göç esnasında eşya, mal ve para nakline serbestlik tanınmıştır. On üçüncü maddeye göre, taraflar arasında esir değiş tokuşu yapılacaktır ve bu değişimin esasları daha sonra yapılacak özel bir sözleşme ile belirlenecektir. Bu maddelerin dışında genel olarak değinmek gerekirse iki ülke arasında veraset, iletişim, ulaşım ilişkilerinin düzenlenmesi, ileride karşılıklı anlaşmalar yapılması kararlaştırılmıştır.⁶⁰

16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’na rağmen karşılıklı şüpheler hâlâ varlığını koruyordu. Nitekim daha önce 28 Nisan 1920’de Azerbaycan’ın bolşevikleştirilmiş ardından, Kızılordu birlikleri sırasıyla Ermenistan ve Gürcistan’a da girmişler ve bu ülkelerde Bolşevik yönetimi kurmuşlardı.⁶¹ Ermenistan’da bulunan TBMM temsilcisi Bahaeddin Bey,⁶² Doğu Cephesi Komutanlığına çektiği 25 Mart 1921 tarihli telgrafta, Ermenistan’da Sovyet yönetimi

⁵⁹ Benhür, 2008; <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/415>.

⁶⁰ Benhür, 2008; <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/415>.

⁶¹ Kafkasya’nın bolşevikleştirilmesi süreci için bkz. Aşenba, 1928: 73-103.

⁶² Gümrü Antlaşması’ndan sonra TBMM hükümeti, Kafkasya’da bulunan cumhuriyetlere siyasî ilişkiler

kurulması amacıyla temsilciler göndermişti. Sovyet Azerbaycan’a Memduh Şevket (Esendal), Sovyet Ermenistan’a Kur. Yzb. Bahaeddin (Kuban), Menşevik Gürcistan’a Kur. Alb. Kâzım (Dirik) gönderildiği gibi, Karakilis’te mütareke kontrol heyeti başkanı Kur. Yzb. Hüsamettin (Tuğaç) de 11. Kızılordu Komutanı Gekker nezdinde irtibat subaylığı yapıyordu. Bk. Bıyıkhoğlu, 1958: 31.

kurulmasının kesin olduğunu, bu durumun Kafkasya’da Türkiye için bir tehlike oluşturup oluşturmadığını cephe kumandanlığından soruyordu.⁶³ Diğer yandan Moskova Antlaşması’nın 8. maddesine göre, her bir taraf, diğer taraf hükümetini devirmeye çalışan hiçbir gruba kendi ülkesinde izin vermeyecekti. Bu madde Moskova açısından, Rusya’nın milyonlarca Türk tebaası arasında Panturanist ajitasyona karşı bir önlem niteliği taşıırken Ankara açısından Kafkasya ya da herhangi bir yerden yönelecek bolşevik komplosuna karşı korunmayı amaçlıyordu.⁶⁴ Bununla birlikte Moskova Antlaşması sonrası iki ülke arasında özellikle antlaşmanın uygulanması sürecinde önemli sorunlar yaşanmıştır. Bu bağlamda Batum’da kurulan Türk yönetiminin Moskova Antlaşması sonrası sona ermesi ve buradaki Türk birliklerin Türkiye sınırına geri çekilmesi sorunu öne çıkmaktadır.

4.1. Batum’da Yaşanan Sorunlar

Moskova Antlaşması Türk-Rus ilişkilerinin en bunalımlı döneminde, bu bunalımlara rağmen yapılmış bir antlaşmadır. Ancak bu antlaşmanın iki ülke arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturmadığı görülmektedir. Üstelik Batılı devletlerin iki ülke arasındaki ilişkileri bozmaya yönelik çabaları da bu dönemde antlaşma sonrasında çözülmemiş sorunları ve sorunlarla birlikte kuşku ve endişeleri daha da derinleştirmektedir.⁶⁵

Mondros Mütarekesi’nden sonra Kars, Kağızman, Sarıkamış, iki yıl kadar Ermenistan işgalinde kaldıktan sonra 2 Aralık 1920’de imzalanan Gümrü Antlaşması ile

kurtarıldığı gibi, 1828’de Rusya’nın İran’dan almış olduğu Kulp ve Iğdır kazaları da Türkiye’ye geçmişti.⁶⁶ Brest Litovsk Antlaşması uyarınca Türkiye’ye katılan Çürüksu, Batum, Acara ve Artvin, Mondros Mütarekesi sonrasında İngiltere’ye teslim edilmiş, birkaç ay sonra İngilizler tarafından bu bölgeler, Gürcülere terk ve teslim edilmişti.⁶⁷ Bundan sonra Gürcülerin elinde bulunan ve Misak-ı Millî’de yer alan Ardahan, Artvin ve Batum’un geri alınması sorunu, TBMM Hükümetinin Sovyet Rusya ile ilişkileri açısından önemli ve nazik bir safhayı oluşturmaktaydı. Çünkü üç sancağın Gürcistan işgali altındaki kısmının, Sovyet Rusya ile silahlı çatışmaya girmeden alınması gerekiyordu. Bu nedenle TBMM bu sorunu Gürcülerle anlaşma çerçevesi içinde ve barış yolu ile çözmeye çalıştı.⁶⁸ Bu süreçte Sovyet Rusya, Gürcistan’la imzaladığı 7 Mayıs 1920 tarihli barış anlaşmasına rağmen bu ülkeyi bolşevikleştirme sürecini devam ettirmiş ve protesto notalarına rağmen Gürcistan sınırına asker yığmıştı.⁶⁹ Sovyet Rusya açısından Batum’un işgal edilmesi yapılacak bir ticari anlaşmada görüşmelere ivme kazandıracak önemli bir etkendi. Sovyet Rusya, elindeki petrolü pazarlamak için Batum’a muhtaçtı ve bu nedenle bir an önce Gürcistan’ın bolşevikleştirilmesi gerekiyordu. Nitekim Sovyet Rusya 19 Şubat 1921’de Gürcistan’a savaş ilan etmiş ve kısa sürede başkent Tiflis’te Sovyet yönetimi kurmuştu.⁷⁰ Bu arada Türkiye, 23 Şubat günü verdiği Ardahan ve Artvin’in boşaltılması talebini içeren ultimatomenin Gürcü Menşevik Hükümeti tarafından kabul edilmesi

⁶³ ATASE, ISH:12, K: 759, B: 116-1. Kâzım Karabekir, Yüzbaşı Bahaeddin’in telgrafı altına “Gürcistan bolşevik olduğuna nazaran, Ermenistan hükümetinin taşnak kalması ve biraz da terk-i hayat menfaatimiz icabıdır. Azerbaycan ve Anadolu hakkında Rusların nokta-i nazarı bir olmayacağı gibi kuvvetleri de böyle olmaz.” notunu düşmüştü. Bk. ATASE, ISH: 12, K: 759, B: 116-1.

⁶⁴ Davison, 1953: 191.

⁶⁵ Yerasimos, 1979: 325-326.

⁶⁶ Bıyıklıoğlu, 1958: 29. Anlaşmayı TBMM hükümeti adına Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir, Erzurum valisi Hamit ve Erzurum mebusu Süleyman Ne-

cati Beyler ile Menşevik Ermeni hükümeti adına Hatisyan, A. Külhandanyan ve İ. Gorgoryan imzalamıştı. Ancak anlaşmanın imzalandığı 2 Aralık 1920’de Erivan’da bir Sovyet Ermeni hükümeti kurulmuştu. Eski Ohancanyan kabinesinin imzaladığı anlaşma, yürürlüğe girmemesine rağmen Sovyet hükümeti ve birlikleri fiilen anlamaya riayet etmişlerdi. Gümrü Antlaşması, sonradan imzalanan Moskova ve Kars anlaşmalarına da hudutların belirlenmesi açısından temel oluşturmuştu. Bk. Bıyıklıoğlu, 1958: 29.

⁶⁷ Ustaoglu Mahmud Midhat, 1339: 27.

⁶⁸ Bıyıklıoğlu, 1958: 31.

⁶⁹ Sürmeli, 2001: 623-624.

⁷⁰ Sürmeli, 2001: 629-635.

üzerine, aynı gün Ardahan ve Artvin illerini barış yoluyla Gürcistan'dan geri almıştı.⁷¹ Yine Gürcistan'ın teklifi üzerine, Batum, Ahılkelek ve Ahıska da Türkiye tarafından alınmıştı.⁷² Ancak Moskova Antlaşması'nın imzalanması ile Türkiye sınırları dışında kalan Batum'da Türk ordu birlikleri ile Kızıl ordu arasında 20 Mart 1921'de yaşanan çatışmalar iki ülke arasında bir krize yol açacaktır. Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir hatıralarında, Batum'daki Türk temsilcisi Kazım Bey'in, 20 Mart günü Baruthane kışlasında bulunan bir piyade ve bir makineli bölüğünden oluşan Türk müfrezesine Gürcülerin saldırdığını, saldırıya Kızıl süvari alayının da yardım ettiğini, Türk bölüğünün Kızıllara teslim olmasına rağmen hepsinin şehit edildiğini, Mahmudiye tabyasında bulunan taburun diğer bölüklerinin ise geceleyin Çoruh Nehri üzerindeki köprü civarında bulunan Türk müfrezesine sığındığını bildirdiğini belirtmektedir. Karabekir, Batum'da 20 Mart günü gerçekleşen olayda Türk kuvvetlerinden 4 subay ve 26 er olmak üzere toplam 30 askerimizin şehit, 26 erimizin yaralı, 46 erimizin ise kaybolduğunun anlaşıldığını belirtmektedir.⁷³

Batum olayları dolayısıyla bu dönemde Ankara Hükûmetinin İtilaf Devletlerine yakınlık duyduğu hissedilmektedir. Ancak hadiselerin sona ermesinden bir süre sonra Karabekir, TBMM üyesi sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı telgrafta, Ankara'nın bu yöndeki politikasını eleştirmektedir.⁷⁴ Karabekir 27 Mart 1921 tarihli telgrafında, Londra Konferansı'nın iç yüzünün Rus-Gürcü savaşında Türkleri Kafkas emelleri peşinde saldırıp Gürcülerle müttefik olarak Ruslar aleyhine harp açmak ve bu suretle Türkiye'yi ateş çemberi içinde eritmek veya hiç olmazsa Gürcüler aleyhine Ruslarla ittifak kurmaktan uzaklaştırmak için bir oyun olduğunu iddia etmekteydi. Bu oyunu kendisinin çok önceden görerek hükûmete de bildirdiğini ve 15

Aralık 1920'de hükûmetimizce bu görüşlerinin kabul olunduğunu kaydeden Karabekir, Menşevik Gürcü Hükûmetiyle anlaşma yapılmasını, hatta Kafkas Konfederasyonu yapmaya kadar varılmasını ve Batum'un işgalinin TBMM'de pek ziyade alkışlanmasını, şarkın ahvalini ve Rusya'nın hayati çıkarlarını bilenlerimizin az olmasına karşın İtilaf propagandasının çokluğuna bağlamaktaydı. Karabekir, önceden tespit edilen programın aniden değiştirilerek Ahıska ve Batum'u işgal ve ilhak ettiğimizi, bu suretle Gürcü Hükûmetinin mukavemetinin vaktinden önce kırılmasına ve bolşeviklerin mukavemete uğramadan Batum'a girmesine yol açtığımızı kaydediyordu. Gürcüler Batum'un kendi ellerinden çıktığını görür görmez menşevik-bolşevik aleyhimize birleşmişlerdi. Gürcü ordusu bize silah vermemiş, silah atmıştı. Sonuçta ne Rusları ne de Gürcüleri memnun edebilmiştik. Kâzım Karabekir Paşa, bu gibi günlük değişimlerin tesirlerinden kurtulmak için bundan sonraki Şark siyasetimizin bir harp planı gibi esaslı düşünülmesi ve tespit edilerek ilgililere gizli bir surette bildirilmesi gerektiğini de belirtmekteydi. Rusların ya Kafkasya'ya hâkim olmaya devam edeceğini ya da bolşevikliğin ortaya çıktığı dönemde olduğu gibi çekilip gideceğini; fakat bunun Rusların zayıfladığı ve çökeceği gibi itilaf devletlerinin propaganda amaçlı sözleri yerine fiilî olarak gerçekleşmesi gerektiğini belirten Kâzım Karabekir Paşa, Ruslar Kafkasya'ya hâkim oldukları müddetçe onlarla dost ve hatta müttefik bulunmamız gerektiğini ifade ediyordu. Doğu Cephesi Komutanı Karabekir Paşa'ya göre Ruslarla dostluk, onların hayati çıkarlarında gözümüz olmadığına fiilî ve sözlü bir biçimde onları inandırmakla mümkündü. Çarlık döneminde fabrika ve demiryollarının bütünüyle Bakü kaynaklarına göre yapılmış olması nedeniyle Rusya Bakü'den vazgeçmeyecekti. Bakü ise Batum'suz olmazdı. Bu iki önemli limanı birbirine bağlayan demiryolu hattının geçtiği arazinin hükûmetimiz tarafından da Aralık 1920'de

⁷¹ ATASE, ISH: 8, K: 396, B: 60-1; Kırzioğlu, 1991: 212-213.

⁷² Bıyıklıoğlu, 1958: 34.

⁷³ Karabekir, 1995: 214.

⁷⁴ Yerasimos, 1979: 327

kabul edildiğini ve Moskova heyetine duyurulduğunu belirten Kâzım Karabekir Paşa, Ruslarla yapılan anlaşma ile kararlaştırılmış olan söz konusu sınırın kuzeyinden artık Rusların kuşkulananmaması gerektiğini bildiriyordu. Bunun için öncelikle Bakü, Tiflis ve diğer yerlerdeki temsilcilerimiz inkılap karşıtı komitelerin yatağı olmamalıydı. Temsilcilerimiz hükümetimizin de çizdiği siyasetten, şahsî duygularıyla veya diğer etkilerle aykırı düşmeyecek kişiler olmalı ve ellerinde açık talimat bulunmalıydı. İtilaf Devletleri çok kuvvetli propaganda yaptığını ve büyük miktarda para harcadığını kaydeden Kâzım Karabekir Paşa, bunlar karşısında şaşırılmamak için büyük dirayet ve zekâ ile birlikte pek metin bir ahlâka sahip olmak gerektiğini belirtiyordu.⁷⁵

4.2. İki Ülke İlişkilerinde İttihatçılar ve Enver Paşa

1 Kasım 1918 tarihli olağanüstü kongrede İttihat ve Terakki Fırkası fesih kararı almış ve önde gelen ittihatçıların yurtdışına çıkmaları kararlaştırılmıştı. Bu karar doğrultusunda Talât, Enver ve Cemal Paşalarla, Dr. Nâzım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rusuhi, Azmi ve Bedri Beyler bir Alman gemisiyle Sivastopol'a hareket etmişlerdi.⁷⁶ Enver ve Talât Paşalar ile Berlin'de tutuklu bulunan Bolşevik Rus Komünist Partisi genel merkez komitesi üyesi Karl Radek arasında Berlin'de yapılan görüşmelerin de et-

kisiyle İttihatçılar, Almanya'daki faaliyetlerini Rusya'ya taşımaya karar vermişlerdi.⁷⁷

Bakü'de İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden bir kısmı, Türk esirlerinin de içinde yer aldığı bir Türk Komünist Fırkası kurmuştu.⁷⁸ Türk Komünist Fırkası, 27-28 Nisan 1920'de 11. Kızıldordu'nun Azerbaycan'a girmesinde ve Azerbaycan'ın bolşevikleştirilmesinde etkin rol oynamıştı. Ancak 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye gelen Mustafa Suphi, kısa süre içinde İttihatçıları tasfiye etmiş, Rus ve Azerbaycan komünist partilerinin de desteği ile fırkayı ele geçirmiş ve bu fırkayı ortadan kaldırıp Türkiye Komünist Teşkilâtı'nı, Bakü'de yeniden yapılandırmıştı.⁷⁹ 1920 yazında Moskova'ya gelmiş olan Enver Paşa, Sovyet liderler ile ilişki kurmuştu. Sovyet liderler Enver Paşa'nın Şark Milletleri Kurultayı'na katılımını uygun görmüşlerdi. Bunun nedeni Doğuya yönelik politikalarında Enver Paşa'dan yararlanmak istemeleriydi. Sovyet liderler Enver Paşa'nın nüfuzundan yararlanarak Müslüman Türklerin güvenlerini elde edeceklerini planlıyorlardı.⁸⁰ Enver Paşa ile Üçüncü Enternasyonalin ileri gelenleri 26 Ağustos'ta Moskova'dan hareket ederek Bakü'ye gelmişti.⁸¹ 1 Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen Şark Milletleri Kurultayı'na Enver Paşa İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı içinde yer alan Fas, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp inkılapçılarının temsilcisi sıfatıyla katılmıştı.⁸² Kurultay sonrası Küçük Talât ve Mustafa Nâil Beyler Enver Paşa taraftarı program olan

⁷⁵ CA, A= III-7-b, D= 20, F= 29,29-1, 29-2, 29-329-4 ve 29-5; Karabekir, 1995: 222-223.

⁷⁶ İttihat Terakki Fırkasının dağılması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kocaoğlu, 2003. Mütarekeden sonra Enver Paşa'nın Kafkasya'ya geçeceği ve bölgedeki İngiliz çıkarlarını tehdit edeceği ihtimali İngiltere tarafından dikkatle izlenmekteydi. Bk. K. Çağlayan, 1998: 513.

⁷⁷ Tunçay, 1978: 107-109; Kocaoğlu, 2003: 285.; Ünal, 1995: 52.

⁷⁸ Aslan, 1997: 79-81. İngiliz İstihbarat Örgütünün 25 Eylül 1920 tarihli raporunda 1919 yılında Batum'dan kaçarak Bakü'ye gelen Nuri Paşa'nın girişimiyle Türk Halk Murahhaslığı adı altında burada bir örgüt kurulduğu kaydediliyordu. Bakü'de bir Türk Komünist Fırkası kurmayı da amaçlayan örgütün bütün giderlerini Azerbaycan hükümeti karşılıyordu. Raporda Halil

Paşa, Küçük Talât Bey, Eski Trabzon Mebusu Nâil Bey, Dr. Fuat Sabit ve daha sonra katılan Nâim Cevat Bey'in de Nuri Paşa'nın yanında bulunduğu belirtiliyordu. Bk. Şimşir, 1975: 323-327; Tunçay, 1978: 11-112. Batum'da İngilizler tarafından tevkif edilen Nuri Paşa, Trabzon Havalisi Komutanı Nail Bey (Yenibahçeli Şükrü Bey'in kardeşi) tarafından kaçırılıp Bakü'ye gitmesi sağlanmıştı. Bk. Kuran, 1956: 678.

⁷⁹ Aslan, 1997: 81-88.

⁸⁰ Aslan, 2002: 21.

⁸¹ Aslan, 2002: 21-22.

⁸² Aslan, 1997: 166. Enver Paşa'nın Doğu Halklarının Birinci Kongresine katılımı ve Kongrede okunan konuşma metni için bk. Ataöv, 1974: 43 vd.; Aslan, 1997: 171-174. Bakü'de bir Müslüman Milletleri Şark Kongresi toplamak düşüncesini ilk kez ortaya atan Zeki Velidi Togandır. Bk. Togan, 1969: 325.

“*Mesâî*”yi yaymak amacıyla özel bir görevle Bakü’yü terk etmişlerdi.⁸³ Küçük Talât ve Nâil Beyler 22 Ekim 1920’de Şark Cephesi Karargâhına gelmişler ve Kurultay ile Komintern ileri gelenlerinin Türkiye’ye yaklaşımı hakkında izlenimlerini Mustafa Kemal Paşa’ya sunulmak üzere bir rapor hâlinde sunmuşlardı. Ayrıca Bakü’de hazırladıkları “*Mesâî*” adındaki program da yine bu sıralarda Trabzon’da bastırılmış, Berlin’de bulunan Talât Paşa’nın da onayına sunulmuştu. Enver Paşa, program ve örgütlenme sorunları hakkında 1920 yılı Kasım ve Aralık ayları ile 1921 Ocak ayı içinde Berlin’de İttihat ve Terakki önderleriyle görüşükten sonra yeniden Moskova’ya dönmüştü.⁸⁴ Bu arada Enver Paşa, Talât Paşa’nın ölümünden sonra yurt dışındaki bütün İttihatçıları kendi yanına çekebilmişti.⁸⁵ 1921 ilkbaharında Moskova’da bir İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Kongresi toplanmış ve Enver Paşa’nın çevresindeki İttihatçılar “*Mesâî*” programını terk ederek bunun yerine “*Halk Şurular Fırkası*” adında bir program hazırlamışlardı. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının Türkiye temsilcilerinin örgütü biçiminde ortaya çıkan Halk Şurular Fırkası 1921 yılı ilkbaharında Garp Cephesinde yaşanan sıkıntılar ile birlikte Anadolu’ya yönelik faaliyetlerine hız kazandırmıştı.⁸⁶

Bu bağlamda Enver Paşa’nın, Sakarya Savaşı öncesinde Anadolu’ya geçmek istemesi ve bu yöndeki girişimleri Türkiye açısından Sovyet Rusya’ya karşı yeni bir endişe kaynağını oluşturacaktır. Enver Paşa, Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa’ya Kazan tarafında bir seyahat yapacağını ve bu

amaçla Moskova’dan hareket edeceğini bildirmiş ancak yapılan tahkikattan Enver Paşa’nın Kazan’a değil, Riga ve Odesa istikametine gittiği anlaşılmıştı. Konu hakkında Moskova Sefaretinden alınan telgraf üzerine, Ankara gerekli önlemlerin alınması için harekete geçmişti. Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçme girişimi İngilizlerin gizli bir oyunu olarak değerlendirilir. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Dışişleri Bakanlığına yazdığı 25 Mayıs 1921 tarihli tezkerede bizi silahtan tecrit ettikten sonra Yunanlıları üzerimize saldırmakla sonuç alamayacaklarını anlayan İngilizlerin bu defa da memleketimizde güya komünistliği yaymak şeklinde özellikle doğu vilâyetlerimizde mevzii ve umumî isyanlar çıkacaklarının haber alındığı bildiriliyordu. İngilizler bu amaçla Anadolu’ya bazı adamlar göndermek üzere sureti haktan görünerek Enver Paşa ve bazı tanınmış kişiler adına hareket edecek bu adamlarla propaganda yapmak suretiyle halkı kandırmak isteyeceklerdi. İngilizlerin bu suretle dahi amaçlarını gerçekleştiremeyeceklerini ve halkımızın bu propagandalarla aldanmayacağını er geç anlayacaklarını ifade eden Fevzi Paşa, Dışişleri Bakanlığına söz konusu tezkerede yer alan hususların ajansla hemen yayılmasının uygun olacağı görüşünde olduğunu bildiriyordu.⁸⁷ Nitekim Fevzi Paşa’nın Dışişleri Bakanlığından ajansla duyurulmasını istediği hususlar, 1 Haziran 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde Anadolu Ajansı kaynak gösterilerek “*Çıkmaz Yollar-Akamete Mahkûm Yeni Bir İngiliz Planı*” başlıklı haberle duyuruluyordu.⁸⁸ Vakit gazetesi ise konu hakkında “*Enver’in Hâinâne Entrikaları*” yorumunu

⁸³ Yamauchi, 1995: 55.

⁸⁴ Enver Paşa ve arkadaşları Moskova’ya dönmeden önce Berlin ve Roma’da yaptıkları kongre sonucu İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilâtı ile ilgili nizamnameyi ele alarak kabul etmişlerdi. Berlin ve Roma’da alınan kararlara ilişkin bilgiler, Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya yazılan 16 Temmuz 1921 tarihli raporda bildiriliyordu. Bk. Şimşir, 1992: 128-130.

⁸⁵ Ali Fuat Paşa’nın hâtıralarında, Talât Paşa grubuna mensup kişilerin Enver Paşa’yı muhteris bir zat olarak niteledikleri, Bedri Bey’in eline bırakmama düşüncesiyle hareket etmeleri ve Enver Paşa’nın gelecek

için vaatlerde bulunması sonucunda bu birleşmenin münasip görüldüğü kaydedilmektedir. Cebesoy, 2002: 221.

⁸⁶ ATASE, ISH: 10, K: 619, B: 34-1.

⁸⁷ ATASE, ISH: 11, K: 745, B: 151-1 ve 2; *Harp Tarihi Belgeleri Dergisi*, 1974: Belge No:1543. EHU Vekili Fevzi Paşa’nın “müstacel harp raporudur. Tehiri câiz değildir.” işaretli söz konusu yazısı Dâhiliye Vekâletine yazıldığı gibi cephe kumandanlıklarına da bildirilmişti. Bu konudaki yazışmalar için Bkz. ATASE, ISH: 16, K: 1157, B: 148-1,2,3,4,5 ve 7; ATASE, ISH: 19, K: 1473, B: 134-1.

⁸⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Haziran 1337-1921, nr. 200.

yapıyordu.⁸⁹ Genelkurmay Başkanlığının 1 Haziran 1921 tarihli raporunda Sovyet Rusya'nın ittihatçılar aracılığı ile Türkiye'de komünizm propaganda faaliyetleri yürüttükleri kaydediliyordu.⁹⁰

Sonuç

İstanbul'daki Ruslar, perişan bir hâlde İstanbul'a can atmaları nedeniyle bu felaketlerin nedenini, kendilerini özgürlüğe ve dolayısıyla iç savaşa teşvik eden eski dostlarında aramışlardır. Rusların bir kısmı İngilizlerden nefret ettiklerinden Türklere ve özellikle Ankara Hükûmeti ve Anadolu'daki millî harekete samimiyet ve sempati ile yaklaşmışlar ve Türklere yardım etmek istemişlerdir. Buna karşın Yunanistan hükûmeti, Rusların Türklere yardım etmesinden korkmuş ve onları elde etmek için çalışmıştır. Bolşevik devrimi sonrası Türkiye'ye sığınan Ruslar, mütareke ortamının sıkıntılı sürecinde Ankara tarafından da yakından izlenmiştir. Türkiye'deki Beyaz Ruslar konusu uzun süre Milletler Cemiyeti'nin de gündeminde yer almıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Foreign Office Archives (PRO, London)

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı (ATASE) Arşivi.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE).

Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi.

B. Tetkik Eserler

ADIVAR, Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, 11. Baskı, İstanbul 1994.

APAK, Rahmi, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

ARALOV, Semiyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatinin Türkiye Anıları*, Çev. Hasan Ali Ediz, Burçak Yayınları, İstanbul 1967.

ASLAN, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi: Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması 1918-1921*, TTK Basımevi, Ankara 1997.

_____, *Mustafa Kemal-Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.

ATATÜRK, M. Kemal, *Nutuk*, II, M.E.B., İstanbul 2000.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, 1, T.C. Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi, Ankara 1994.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

BAYUR, Yusuf Hikmet, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Baş dışarıda Akımlar", *Belleten*, XXXV/137-140, Ankara 1971, ss. 587-654.

_____, *Türk İnkılap Tarihi*, III, Kısım 4, Ankara 1991.

_____, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara 1995.

BELEN, Fahri, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, İstanbul 1958.

_____, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, I, Kent Basım Evi-Ekim 1981.

BİLGE, A. Suat, *Türkiye-Sovyet İlişkileri 1920-1964*, Türkiye İşbankası Yayınları, Ankara 1992.

⁸⁹ *Vakit*, 24 Haziran 1921, nr. 2172.

⁹⁰ *Vakit*, 24 Haziran 1921, nr. 2172.

- BURÇAK, Rıfki Salim, *Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983.
- CARR, E. H., *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim 1 1917-1923*, Çev. Orhan Suda, İstanbul 1989.
- CEBESOY, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları, Temel Yayınları*, İstanbul 2002.
- _____, *Milli Mücadele Hâtıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953.
- CERRAHOĞLU, A. (Kerim Sadi), *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul 1975.
- ÇOKER, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- ÇORUHLU, Samih (Akdes Nimet Kurat), "İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti", *Yeni İstanbul*, 3 Temmuz 1966, Tefrika No. 3.
- DAVISON, Roderic H., "Turkish Diplomacy From Mudros To Lausanne", *The Diplomats 1919-1939*, Graig, Gordon A. - Gilbert, Felix (Ed.) Princeton Univ. Press, New Jersey 1953, ss. 1-172.
- DAVIES, Norman, *Avrupa Tarihi*, 1996, Çev. Ed. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara 2006.
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939 First Series*, XII, Her Majesty's Stationery Office, London 1970.
- GÖKDEMİR, Ahmet Önder, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara 1989.
- Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Haziran 1921, nr: 221.
- <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/415>.
- JAECHKE, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- KANDEMİR, Feridun, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, Yayınlayan: Nejat Ağbaba, Yakın Tarihimiz Yayınları: 5, İstanbul.
- KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt: II, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kâzım Karabekir (Kendi Eserleri, Haltercümeleri ve Arşiv Belgeleri'ne Göre)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.
- NADİ, Yunus, *Kuruluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978.
- ÖZALP, Kâzım, *Milli Mücadele 1919-1922*, I, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- ÖZTOPRAK, İzzet, "Maverayı Kafkas Hükümeti", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2003, ss. 128-130.
- Aşenba, "Şimalî Kafkasya'da Bolşevikler", *Milliyet ve Bolşevizm Makaleler Mecmuası*, İstanbul 1928.
- ROBERTS, J.M., *Avrupa Tarihi*, 1996, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yayınları, İstanbul 2010.
- SONYEL, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- SOYSAL, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- SÜRMEİ, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, Devre: I, İçtima: I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.
- T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *TİH, II'nci Cilt Batı Cephesi 3'üncü Kısım*, Ankara 1999.

TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, IV, İstanbul 1991.

TBMMZC, Devre I, İçtima 2, Cilt X, s. 285.

TELLAL, Erel, *Mirsaid Sultan Galiyev*, SBF Yayınları, Ankara 2001.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

TEVETOĞLU, Fethi, "Atatürk'ün Sovyet Politikası", *Türk Kültürü*, Atatürk Sayısı, 25, Kasım 1964, ss. 28-31.

_____, *Milli Mücadele Dönemi Yılları Kuruluşlar*, Ankara 1991

_____, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1967.

TOGAN, Zeki Velidi, *Hâtıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul 1969.

TUNÇAY, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, 3. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara 1978.

USTAOĞLU MAHMUD MİDHAT, *Batum ve Artvin Tarihi*, Trabzon 1339.

Varlık, 12 Kânun-ısâni 1338, Sayı: 19.

YERASIMOS, Stefanos, *Türk- Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden "Milli Mücadeleye")*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

YILDIRIM, Dursun-ÖZÖNDER, M. Cihat, *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürü Araştırmaları Yayınları, Ankara 1991.